

мыздың жазып қалдырған жәдігерліктерінен, сондай-ақ, қазіргі тірі тіліміздің өзінің тұла бойынан байқалатын сонау бағзы замандардан бері орын алып келген түркі-моңғолдық қостілділік, оғыз-қыпшақтық қостілділік, арабы-парсы-түркілік үштілділік белгілері, лексикалық бірліктің тілден тілге өтуі барысында пайда болатын тұлғалық және мағыналық ұласуларды, мағыналардың кенеюі мен тарылуын айғақтауда жоғарыда байқалғандай, қарапайым тыныс белгілерінің қызметі маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] «Кирилл және латын графикаларында кірме араб, парсы сөздері сөздігінің» қолжазбасы (2020 жыл)

[2] Малбақов М.М. Сөздік және сөзтаным мәселелері. Алматы, 2015. -23 б.

МРНТИ16.21.47

А.Ә. Жаңабекова¹, К.Қ. Пірманова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор м.а.
Алматы қаласы, Қазақстан

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD студенті
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЗЖАСАМДЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ (ТУЫНДЫ СӨЗДЕР ЖӘНЕ СӨЗЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ)

Аннотация. Қазақ тілінің ұлттық корпусында сөзжасамдық белгіленімдер басқа да морфологиялық, лексика-семантикалық белгіленімдер сияқты өзіндік құрылымы бар лингвистикалық белгіленімдердің қатарына кіреді. Сондықтан сөзжасамдық белгіленімдердің әзірлемесін дайындау барысында сөзжасамдық белгіленімдерге тән құбылыстарды қарастыру қажет. Мақаламызда сөзжасамның тарихына азды тоқталып, тіл білімінің жеке саласы екенін айтамыз. Осыдан келіп сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі ретінде туынды сөздер мен сөзжасам тәсілдеріне тоқталдық.

Мақаламызда сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі ретінде туынды сөздер мен сөзжасам тәсілдеріне тоқталдық.

Тірек сөздер: сөзжасамдық белгіленім, туынды сөздер, сөзжасам тәсілдері.

А.А. Жанабекова¹, К.К. Пірманова²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, и.о. профессора
Алматы, Казахстан

²младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, докторант PhD КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАЗМЕТКИ (ПРОИЗВОДНЫЕ СЛОВА И СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ)

Аннотация. В Национальном корпусе казахского языка словообразовательная разметка входит в состав типов лингвистической разметки, имеющих собственную структуру, наряду с морфологической, лексико-семантической разметкой. Поэтому в процессе разработки словообразовательной разметки необходимо рассмотреть явления, характерные для нее. В статье мы остановимся на истории словообразования и покажем, что словообразование является одной из сфер языкознания.

В статье мы рассказали о производных словах и способах словообразования как структурном аспекте словообразовательной разметки.

Ключевые слова: словообразовательная разметка, производные слова, способы словообразования.

A.A.Zhanabekova¹, K.K.Pirmanova²

¹ Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, doctor of philological sciences, associate professor
Almaty, Kazakhstan

² Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, PhD student at Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

STRUCTURAL ASPECT OF WORD-FORMATION MARKINGS (DERIVED WORDS AND WORD-FORMATION METHODS)

Annotation. In the national corpus of the Kazakh language, word-formation markings are among the linguistic markings with their own structure, as well as other morphological, lexical and semantic markings. Therefore, when preparing the development of word-formation markings, it is necessary to consider the phenomena characteristic of word-formation markings. In this article, we will focus on the history of word formation proving that word formation is one of the areas of linguistics.

This article provides information about derived words and ways of word formation as a structural aspect of word-formation markup.

Keywords: word-formation annotation, derived words, ways of word formation.

Сөзжасам тіл білімінің жеке саласы. Қазақ тіл білімінде сөзжасам алдымен морфология құрамында, кейбір мәселелері лексикологияда қарастырылып, XX ғасырдың 80-90 жылдары ғана жеке дара сала ретінде зерттеле бастады. 1989 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты жинақ сөзжасамның дербес сала ретінде танылып, теориялық мәселелерінің қалыптасуына негіз болды

[1]. Ал 2002 жылы жарық көрген академиялық «Қазақ грамматикасында» сөзжасам саласы үлкен тарау ретінде беріліп, өзіндік орнын тапты [2].

Қазақ тіл білімінде сөзжасам сипаттамалы (синхронды) және тарихи (диахронды) аспектіден зерттеліп келеді. Сөзжасамның жеке сала ретінде қалыптасуына қазақ ғалымдарының еңбектерінің үлесі мол. Атап айтқанда, Н.Оралбаева, Ғ.Қалиев, С.Исаев, А.Салқынбай, З.Бейсембаева, Л.Жаналина, Б.Қасым, Г.Шаһарман, Г.Жексембаева, Ж.Отарбекова, А.Ибагов, Е.Жанпейісов т.б.

Сөзжасам тілдің атау жасау, жаңа сөз жасау, сөз тудыру қызметін зерттейді. Тілдің сөзжасам саласының негізгі зерттеу нысаны – туынды сөздер. Туынды сөздер тілдің сөзжасамдық тәсілдері арқылы жасалған лексикалық бірліктер болып табылады. Туынды сөздер тілдің сөзжасамдық әрекетінің нәтижесі. Жаңа заттар мен жаңа ұғымдар үздіксіз болып отыратындықтан, сөзжасам арқылы жаңа атаулардың пайда болуы да үздіксіз жүріп отыратын құбылыс.

Туынды сөздердің құрамы бір негізгі, бір көмекші морфемадан тұрады немесе екі негізгі морфемадан тұрады. Мысалы, *тәлімгер*, *базарлық*, *сәулетші* т.б. Бұл келтірілген мысалдардың құрамы негізгі және көмекші морфемадан құралған. Ал *жолсерік*, *саяжай* т.б. туынды сөздердің құрамы екі негізгі морфемадан құралған. Бірінші көмекші морфема жалғанған жағдайда туынды түбір жасалса, екінші жағдайда күрделі сөздер жасалады.

Туынды сөздің құрамында оның жасалуына негіз болатын дербес мағыналы сөз болады. Туынды сөздегі негіз болған сөздің мағынасы туынды сөздің мағынасына өзек болады. Мысалы: *дәрі дәрігер*, *ем емхана*, *дәріс дәрісхана*, *зейнет зейнеткер* т.б. Осымен байланысты туынды сөз құрамындағы негіз сөз бен туынды сөздің мағынасы үнемі байланысты болады. Мысалы, *тәлімгер* деген туынды сөзді алсақ, оның құрамындағы *тәлім* сөзі *тәлімгер* туынды сөздің лексикалық мағынасына арқау болған. Ал туынды сөзді жасаушы екінші морфема *-гер* *тәлім* негізгі сөзіне мамандық мағынасын қосқан. Сөйтіп, тәрбиеші мағынасын білдіретін *тәлімгер* сөзі жасалған. Яғни *тәлімгер* туынды сөзінің мағынасы құрамындағы *тәлім* және *-гер* морфемаларының мағынасынан құралған. Сондықтан бұл туынды сөздің мағынасы құрамындағы *тәлім* сөзінің мағынасымен байланысты. Мұндай мағыналық байланыс күрделі сөз жасаушы сыңарлардан да айқын байқалады. Мысалы, *жылыжай* сөзі екі сөзден құралған. Бірі *жылы*, екіншісі *жай*. Бұл сөз заттың белгісі болып саналатын *жылы* деген сөздің және мекен, орын деген мәндегі *жай* сөзінің бірігуі арқылы өсімдік өсірілетін жылы орынның атауын жасаған. Яғни *жылыжай* күрделі сөзінің мағынасы құрамындағы сыңарлар мағынасынан құралған. Демек, мағыналық байланыс болмаған сөз туынды сөз бола алмайды.

Туынды сөздердің мағынасы құрамындағы негіз сөздің мағынасынан күрделі болады. Яғни негіз сөздің мағынасы мен туынды сөздің мағынасы тең емес. Өйткені туынды сөздерде негіз сөздің мағынасына оларға жалғанған жұрнақтың мағынасы қосылады. Туынды түбір құрамындағы негіз сөздің мағынасы мен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасы қосылып, туынды түбірдің мағынасын жасайды [3].

Туынды сөздің жасалуына негіз болған сөзден туынды сөздің құрамы да күрделі болады. Мысалы: *әкім – әкімшілік*, *жекеше – жекешелендіру*, *шебер – шеберхана*, *мейрам – мейрамхана* т.б. Бұлардың біріншілерінен екіншілерінің құрамы күрделі, алғашқылары бір морфемадан, екіншілері екі морфемадан тұрады. Туынды сөздердің құрамы негізгі сөздің құрамынан күрделі болатындығы тілдегі қатаң заңдылық

болып табылады. Алайда бұл заңдылыққа тілдегі семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер ғана бағынбайды. Семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің құрамында тұлғалық өзгеріс болмайтындықтан, яғни туынды сөз жаңа мағынаға ие болу арқылы жасалатындықтан, құрамы негіз сөзбен бірдей болады. Мысалы, *құн* сөзі экономика ғылымында термин ретінде туынды сөз, яғни ол бұрынғы мағынасына қоса тағы бір мағынаға ие болған, бірақ тұлғасында өзгеріс жоқ.

Туынды сөздердің екі морфемадан құралуы жағынан олар тілдегі басқа да екі морфемалы тілдік құбылыстармен ұқсас. Мысалы сөзтүрленім, яғни формажасамдық бірліктер де екі немесе одан да көп морфемадан тұрады. Алайда туынды сөздер құрамындағы көмекші морфемалар жаңа сөз тудырып, жаңа мағыналы лексикалық бірлік жасаса, екіншісі негіз сөздің лексикалық мағынасын өзгертпей, қосымша грамматикалық мағына ғана үстеп, негіз сөздің грамматикалық формасын тудырады, яғни жаңа мағыналы дербес лексема жасамайды. Егер бір сөздің түрлі тұлғасында (сөзтүрленімдік парадигмада) лексикалық мағына біреу ғана болса, сөзжасамдық парадигмада оның мүшелері қанша болса, сонша лексикалық мағына болады, соған сәйкес сонша дербес лексикалық бірлік болады. Мысалы, *білім, білгіш, білгір* дегендер бір түбірден жасалған түбірлес сөздер, әрқайсысы дербес лексема, ал *адамға, адамды, адамда* т.б. сөздер парадигмасы бір ғана лексикалық мағыналы сөздің грамматикалық түрленімі. Сол сияқты туынды сөздердің бірі болып табылатын тіркесу арқылы жасалатын күрделі сөздер тұлғасы жағынан сөз тіркесімен ұқсас құбылысқа жатады. Алайда, күрделі сөздер қанша сыңардан құралса да, біртұтас лексикалық мағына береді. Ал сөз тіркесінің құрамындағы сыңарлардың бәрі жиналып, күрделі сөздердегідей біртұтас лексикалық мағына бермейді, олар бір атау жасамайды. Сөз тіркесінің құрамындағы әр сөз сөйлем құраушы жеке мүше, жеке дербес мағыналы сөз. Ал күрделі сөздің құрамында неше сыңар болса да, ол сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, *Қызыл ала көйлегі өзіне жарасып тұр* деген сөйлемде *қызыл ала* деген күрделі сын есім *қандай* деген сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана анықтауыш мүшесі болып тұр.

Туынды сөздер тілдегі түбір сөздер сияқты шындық өмірдегі заттар мен олардың белгілерінің атауы, сондықтан лексикалық бірлікке жатады да, тілдің сөздік құрамына енеді, оны байытады. Туынды сөздер әр кезеңде жасалып, сөздік қорға еніп отырған дайын лексикалық бірліктер болғандықтан, негізгі түбір сөздер сияқты сөйлемде дайын күйінде қолданылады, яғни туынды сөздер сөйлем құрылысына тәуелсіз қандай сөйлемге де дайын қалпында алынатын лексикалық бірліктер болып табылады.

Туынды сөздер құрамына қарай мынадай екі топқа бөлінеді:

А) Туынды түбірлер;

Ә) Күрделі сөздер.

Туынды түбірлер 1) туынды түбір екі морфемалы сөз, олар: негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақ; 2) туынды түбірдің мағынасы оның құрамындағы негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасынан жасалады; 3) туынды түбірдің құрамындағы негіз сөз бен туынды түбірдің мағынасы байланысты болады.

Туынды түбірлер тілдің қазіргі даму сатысына сай танылатындықтан, олардың құрамындағы морфемалардың жігі анық көрініп тұрады. Мысалы: *кедей +лік, қымыз + хана, тап + қыр, тот + ық* т.б. Келтірілген туынды түбірлердің барлығында олардың құрамындағы морфемалардың жігі анық көрініп тұр. Алайда бұл жағдай

тарихи тұрғыдағы туынды түбірлерге қатысты емес. Өйткені тарихи туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың жігі жойылған. Сондықтан олар қазіргі кезде туынды түбір саналмайды.

Сөзжасамдық тәсілдер. Туынды сөздер кездейсоқ, қалай болса, солай жасала бермейді. Ол тілдің сөзжасам заңдылықтары бойынша, яғни тілдегі дайын сөзжасамдық үлгілер арқылы жасалады. Айталық, туынды түбірлер көбінесе негізгі түбір + сөзжасамдық жұрнақ үлгісімен жасалады: *мал + шы, қой + шы, егін + ши* т.б. Бұл сөздердің құрамындағы негізгі морфема зат есім болып келеді де, *-шы/ши* жұрнағы жалғанған сөзіне кәсіп иесі мәнін үстеп, жаңа мағыналы сөз жасайды. Сондай-ақ бұл жұрнақ жалғанған сөзіне тұрақты түрде осы мағынаны үстейді. Яғни туынды сөз жасаудың тұрақты түрде қалыптасқан жолы, тәсілі, үлгісі (моделі), білдіретін, үстейтін мағынасы болады.

Туынды сөздер тілде әртүрлі тәсілдер арқылы жасалады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі үш тәсілі бар. Олар: *синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық*.

Синтетикалық тәсіл. Қазақ тілі агглютинативті тіл болғандықтан, туынды сөз жасаушы негізгі тәсіл болып табылады. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасаудың тілде қалыптасқан өзіндік ерекшелігі бар. Бұл тәсіл арқылы туынды сөз жасау үшін оған екі тілдік бірліктің қатысуы керек:

- 1) лексикалық мағыналы сөз;
- 2) сөзжасамдық жұрнақ.

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының өзінің атқаратын қызметі бар.

Туынды сөз құрамындағы лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Оны негіз сөз деп атайды [4]. Негіз сөз дегеніміз – туынды сөзді жасауға негіз болатын лексикалық мағыналы сөз. Мысалы, *дәрігер, аңшы, өнерпаз* туынды сөздеріндегі негіз сөздер: *дәрі, аң, өнер* сөздері. Туынды сөздердің мағынасы мен олардың құрамындағы негіз сөздердің мағынасы үнемі байланысты болады. Бұл тек туынды түбірлерге, яғни синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерге ғана қатысты емес, ол жалпы сөзжасамға қатысты қалыптасқан, қатаң сақталатын заңдылық. Олай болса, туынды түбірлердің құрамында негіз сөздің өзіндік атқаратын қызметі жаңа лексикалық мағынаға арқау, өзек болу.

Туынды түбір сөз бен негіз сөздің мағына байланыстылығы, әсіресе, сөзжасамдық ұяда анық көрінеді. Әр сөзжасамдық ұяда қанша туынды түбір болса да, олар бір бірімен мағыналық жағынан байланысты болады. Өйткені бір ұядағы туынды түбірлердің бәрінің құрамынан ұяның негіз сөзі орын алады да, ұядағы туынды түбірлердің мағына байланыстылығын туғызады. Мысалы: *бастық, басшы, басқар, басқарма, баспана, басшылық, баста, бастама* т.б. Осы берілген туынды сөздердің барлығына ортақ негіз сөз «бас» сөзі олардың барлығының мағыналарын байланыстырып тұр.

Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік **сөзжасамдық жұрнақ**. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі бірлік болып саналады, оның қатысынсыз синтетикалық тәсіл арқылы ешбір туынды түбір жасалмайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөзге сөзжасамдық жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *байпақ+шаң, сыр+лы, шүкір+лік, әсем+паз* т.б. Синтетикалық тәсіл арқылы

жасалған туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың әрқайсысының орны бар. Негізгі морфема бірінші орында тұрады, көмекші морфема, яғни сөзжасамдық жұрнақ екінші орында, яғни негіз сөздің соңында тұрады. Туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір морфемаларда кездеседі. Мысалы, *бисаясат, бейкүнә* т.б.

Туынды түбір жасаушы сөзжасамдық жұрнақтың атқаратын қызметі бар. Оның негізгі қызметі туынды лексикалық мағына жасау. Көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған *-шық* жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына, яғни ойынға керек, ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасы мен *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы екі басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының өзіне тән жеке мағынасымен бірге, олардың бірнешеуіне ортақ жалпы мағыналары бар. Мысалы, бірқатар жұрнақтар заттық ұғымды білдіретін сөздер жасаса, бірқатар жұрнақтар заттың сынын, сапасын, белгісін білдіретін сөздер туғызады, енді бір тобы туынды түбір етістіктер жасайды, мысалы, *-сыз/сіз, -лы/лі, -шаң/шең, -ғыш/гіш* сияқты жұрнақтар сапа мәнді туынды түбірлер жасаса, *-ла/ле, -ғыла/гіле, -ар/ер* сияқты жұрнақтар қимыл мәнді туынды түбір етістіктер жасайды. Осындай жалпы мағыналары ортақ жұрнақтар белгілі бір сөз табының жұрнақтары ретінде қалыптасқан. Сондықтан сөзжасамдық жұрнақтар туралы мәселе қозғалғанда, оларды әрбір сөз табының сөзжасамы ретінде жеке дара қарастыру дәстүрге айналған. Бұл дәстүр сөзжасамның морфология құрамында қарастырылатын кезеңдерге де тән. Мысалы, зат есім тудырушы жұрнақтар, етістік тудырушы жұрнақтар т.б.

Аналитикалық тәсіл. Аналитикалық тәсіл тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Сөзжасамның аналитикалық тәсілі синтетикалық тәсілден өзінің сөзжасамдық бірліктері арқылы ерекшеленеді. Егер синтетикалық тәсілде туынды сөз жасауға лексикалық бірлік пен сөзжасамдық жұрнақ қатысатын болса, аналитикалық тәсілде жұрнақ қатыспайды, мұнда екі немесе одан да көп лексикалық бірліктер ғана сөз жасаушы тұлға қызметін атқарады.

Аналитикалық тәсілде екі немесе одан да көп сөз бір бірімен *бірігу (кірігу), тіркесу, қосарлану, қысқару* арқылы жаңа лексикалық мағыналы сөз жасалады.

Аналитикалық тәсілдің бірігу, яғни сөзқосым түрі қазақ тілінде екі я одан да көп сөздің бір екпінмен айтылып, біртұтас дыбыстық құрамға кірігіп, бір лексикалық мағына беретін лексикалық бірліктер жасайды. Мысалы, *қырықбуын, аққу, итмұрын* т.б.

Сөзқосым тәсілін біріктіру, кіріктіру тәсілдері деп екіге бөлуге болады. Бірігу тәсілі арқылы жасалған сөздердің ішкі сыңарларының әрқайсысы өзінің жеке тұрғандағы дыбыстық құрамын толық сақтайды: *қолбасы, таусағыз, бойтұмар, көлбақа, көртышиқан* т.б. Бірақ сыңарларының дербес кезіндегі мағыналары сақталмай, біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Ал кірігу тәсілі арқылы жасалған сөздердің құрамындағы сыңарларда дербес қолданылғандағы дыбыстық құрамы сақталмай, олар біртұтас жымдасқан дыбыстық құрамға көшеді. Мысалы, *білезік (білек жүзік), апар (алып бар), табалдырық (табан тұрық), қайны (қайын іні)* т.б. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінің сөзқосым түрі тілде туынды сөздер жасаудағы өте өнімді тәсіл болып табылады.

Қосарлану тәсілі екі сөздің бір біріне қосақталып, біртұтас мағыналы сөз жасайтын тәсілі. Қосарлану тәсілі арқылы жасалған сөздер қос сөздер деп аталады. Ол ең көне жазба ескерткіштер тілінде қолданылған көне тәсілге жатады. Тіліміз қос сөздерге өте бай. Мысалы, *ата-ана, туған-туысқан, көрпе-жастық, өнер-білім, ән-күй, дәрі-дәрмек* т.б.

Қосарлану тәсілінің тілде қалыптасқан өз заңдылығы бар. Қосарлану тәсілі арқылы жасалатын қос сөздер, біріншіден, бір сөз табынан болуы міндетті шарт. Мысалы, *бау-бақша, қыз-келінішек, аяқ-табақ, үлгі-өнеге* т.б. Екіншіден, қосарлану тәсілі арқылы жасалған қос сөздер көбінесе мағыналас болып келеді. Мысалы, *сән-салтанат, сауыт-сайман, ойын-күлкі, туған-туыс* т.б.

Аналитикалық тәсілдің тіркестіру түрі де өте өнімді тәсілдердің бірі. Тіркестіру арқылы жасалған күрделі сөздер екі дербес сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Олардың сыңарлары бір бірінен бөлек жазылады, алайда сыңарлары мағына дербестігін жоғалтып, біртұтас мағынаны білдіреді. Мысалы, *қызыл ала* заттың өзінше бір түсі, ол түс біртектес емес, қызылмен басқа түс араласқан түс. Сол сияқты *тоқпан жілік*, жіліктің бір түрінің ағы, *алтыс бес* деген сан *алтыс* және *бес* сандарының қосындысы болып табылатын жаңа бір санның атауы болып, екі сөз бірігіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Алайда күрделі сөздердегі туынды мағына оларды жасауға қызмет етіп тұрған сыңарлар мағынасынан алшақ кетпейді, олармен тығыз байланысты болады. Екі сыңар мағыналарының қосындысынан жасалады.

Қысқарту тәсілі әсіресе күрделі атауларды қысқартып қолдану үшін қажет. Мысалы, ҚазҰУ (Қазақ ұлттық университеті), АлМУ (Алматы мемлекеттік университеті), АҚШ (Америка құрама штаты), БАҚ (Бұқаралық ақпарат құралдары) т.б. Мұндай сөздерді *қысқарған сөздер* деп атайды. Сонымен, аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер *күрделі сөздер* деп аталады.

Күрделі сөздер. Қазақ тілі – күрделі сөздерге бай тіл. Күрделі сөздер көне замандардан бастап күні бүгінге дейін сөздік қорымызды байытуға үлес қосып келеді. Күрделі сөздер туынды сөздерге жатады. Олар сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалады.

Күрделі сөздер тіл атаулығы өте кең тараған құбылыс болғанына қарамастан, ғылымда толық шешімін таппай келе жатқан күрделі мәселеге жатады. Күрделі сөздердің негізгі ерекшелігі – олардың күрделі құрылымды болуы, яғни бірнеше лексикалық бірліктің қосындысынан жасалады. Дара сөз бен күрделі сөздің ұқсастығы – екеуі де дербес лексикалық мағынасы бар лексикалық бірлікке жатады. Айырмашылығы – дара сөздің құрамында бір ғана лексикалық бірлік болады, ал күрделі сөз құрамында кемінде екі лексикалық бірлік болады. Күрделі сөздер лексикалық мағыналы дербес сөздерден жасалады. Мысалы, *алтыбақан, белбеу, бозторғай, ақсақал* т.б. сияқты күрделі сөздердің әрқайсысының құрамы дербес сөздерден жасалғаны ешбір талас туғызбайды.

Күрделі сөздер құрамындағы лексикалық бірліктер күрделі сөздердегі туынды мағынаны жасайды. Күрделі сөздердің мағыналары оны жасайтын сыңарлар мағыналарымен байланысты болады [5].

Күрделі сөздер дербес лексикалық мағыналары бар бірнеше сөзден жасалғанына қарамастан, біртұтас лексикалық мағына береді және соған сәйкес бір лексикалық мағыналы сөз ретінде танылады. Күрделі сөздер қанша сыңардан құралса да, ол – бір сөз. Күрделі сөз сыңарлары сөйлемде жеке-жеке сөз тіркесін жасамайды. Құрамы

тұрақты болады, оны өзгертуге болмайды. Мысалы, *аққұба*, *бозторғай* деген күрделі сөздер құрамын өзгертіп, *құбаала*, *торғайбоз* десек, олар *аққұба*, *бозторғай* күрделі сөздерінің мағыналарын бере алмайды. Өйткені күрделі сөздер сыңарларының мағыналары кірігіп, біртұтас мағынаға ие болған. Сондықтан күрделі сөздердің құрамы да, олардың сыңарларының орналасу тәртібі де тұрақты болып келеді.

Күрделі сөз құрамындағы сыңарлар мағынасы кірігіп, біртұтас мағынаны білдіретіндіктен, бір сөз ретінде танылып, сөйлемде дайын қалпында қолданылады. Демек, күрделі сөздер сөйлемге дайын тұрған қалпында алынатын лексикалық бірліктер болғандықтан, ол сөйлемде бір сөздің қызметін атқарады, сөйлемнің бір мүшесі болады, бір сұраққа жауап береді. Сыңарларының әр сөз табынан құралуына қарамастан, бір сөз табына қатысты болады. Күрделі сөздер құрамындағы сыңарлар арасына ешқандай тілдік бірлік қосылмайды. Күрделі сөздердің құрамы айтуда да бөлініп, сыңарларының арасында кідіріс жасалып айтылмайды. Күрделі сөз біртұтас ырғақпен айтылады.

Аналитикалық тәсілдің жоғарыда аталған төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды, олар: *біріккен сөздер*, *қос сөздер*, *тіркесті сөздер*, *қысқарған сөздер*.

Біріккен сөздер екі, кейде үш сөздің мағына және дыбыстық құрамы жағынан біртұтас лексикалық бірлікке көшкен сөздер. Құрамындағы сөзжасамдық бірліктердің бір дыбыстық құрамға көшіп, тұтасуы жағынан, яғни сыңарларының бірге жазылуы жағынан біріккен сөздер басқа күрделі сөздерден ерекшеленеді, өйткені күрделі сөздердің басқа түрлерінің сыңарлары бөлек жазылады. Біріккен сөздер құрамындағы сыңарларының дыбыстық құрамын сақтағанына және дыбыстық құрамын сақтамай бір бірінің құрамына кірігіп, жымдасып кетуіне қарай *біріккен* және *кіріккен сөздер* деп бөлінеді.

Біріккен сөздер деп сыңарлары мағына жағынан да, тұлға жағынан да бірігіп, біртұтас мағынаны білдіретін, біртұтас дыбыстық құрамдағы, бір екпінмен айтылып, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын сөздерді айтамыз. Мысалы, *әнұран*, *елорда*, *елбасы*, *елтаңба*, *әуежай* т.б.

Кіріккен сөздер деп құрамындағы сыңарлары дыбыстық өзгеріске ұшыраған, қазір біртұтас дыбыстық құрамға көшіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіретін, сөйлемде бір сұраққа жауап беретін, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын, бір екпінмен айтылатын сөзді айтамыз. Мысалы, *әжел*, *әпер*, *биыл*, *бүгін*, *білезік* т.б.

Қос сөздер. Қос сөздер түркі тілдерінің бәрінің сөздік қорынан молынан орын алып, тілде жиі қолданылатын лексикалық бірліктер қатарына жатады. Қос сөздер аналитикалық тәсілдің қосарлама тәсілі арқылы жасалады. Мысалы, *ойын-сауық*, *ине-жіп*, *ыдыс-аяқ*, *ата-ана*, *құрал-сайман*, *ұзынды-қысқалы* т.б.

Қос сөздерді құрамы кез келген сөздерден бола бермейді. Тілде қос сөздердің жасалуының өзінді қалыптасқан заңдылықтары бар. Қос сөздердің екі сыңары да бір сөз табының сөзінен болады. Мысалы, *жауын-шашын*, *тамыр-таныс*, *қауіп-қатер* т.б. қос сөздердің екі сыңары да зат есімдер болып табылады. Бұл басқа сөз таптарына да қатысты.

Қос сөздер мағынасы жақын, араларында белгілі бір мағыналық байланысы бар сөздерден жасалады. Ешбір мағыналық байланысы, бір біріне қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөз жасай алмайды. Қос сөздер – мағынасы жақын тең мағыналы екі сөздің қосақталып, бірмағыналы сөзге айналуының нәтижесі [6].

Қазіргі тілде қос сөздердің кейде бір сыңары, кейде екі сыңары да мағынасыз

болып келеді. Бұл тілдің қазіргі даму сатысына байланысты, олар алғаш мағыналы сөздер болып, кейін бір сыңары, кейде екі сыңары да тілдік дамудың нәтижесінде лексикалық мағынасы солғындап, не мағынасынан мүлдем айрылып, қазіргі дәрежеге жеткен. Мысалы, *бала-шаға, жора-жолдас, некен-саяқ, ағыл-тегіл, әлем-жәлем, шөп-шалам* т.б.

Қос сөздер тілде екі түрлі тәсіл арқылы жасалады: 1) екі сөздің қосарлануы арқылы; 2) бір сөздің қайталануы арқылы. Осымен байланысты қазақ тіл білімінде қос сөздерді екі түрге бөлу қалыптасқан: 1) *қосарлама қос сөздер*; 2) *қайталама қос сөздер*.

Қосарлама қос сөздер тілде өте көп, олар мағынасы жақын екі сөзден жасалып, біртұтас лексикалық мағына береді. Мысалы, *аяқ-табақ* деген қос сөз «ыдыс» деген ұғымды білдірсе, *ине-жіп* іс тігуге қажет заттардың жалпы атауы, *туған-туысқан* деген қос сөз «туыс» деген мағынаны білдіреді. Демек, қосарлама қос сөздердің мағынасында жинақтау, жалпылау мән болады. Қосарлама қос сөздердің сыңарлары екі түрлі сөз болғанымен, міндетті түрде бір сөз табына жататын сөздерден болады.

Қайталама қос сөздер бір сөздің екі рет қайталануы арқылы жасалады. Мысалы, *қора-қора, бау-бау, үйір-үйір, құшақ-құшақ* т.б. Аталған қайталама қос сөздер жеке тұрғандағы сыңарларының лексикалық мағынасын білдіріп тұрған жоқ, олар заттың көлемін, санын, аумағын білдіреді. Қос сөздер құрамындағы сыңарлары сөзжасам үдерісінде өздерінің бастапқы мағыналарынан басқа лексикалық мағыналарға ие болған.

Тілде қайталама қос сөздер түрлі құрамда кездеседі. 1) қосымшасыз түбір қалпында қайталану (*тау-тау, өркеш-өркеш* т.б.); 2) бір сыңары қосымшалы қайталану (*бетпе-бет, кімде-кім, қолма-қол* т.б.); 3) екі сыңары да қосымшалы қайталану (*қолдан-қолға, өзінен-өзі* т.б.).

Тіркесті күрделі сөздер. Тіркесті күрделі сөздер де екі не одан да көп сөздерден жасалып, біртұтас лексикалық мағына береді. Сөйлемде бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Сөйлемге дайын күйінде алынады. Тіркесті күрделі сөздердің басқа да күрделі сөздер түрлері сияқты құрамы тұрақты, сыңарларының орнын ауыстыруға болмайды, бір ырғақпен арасы бөлінбей айтылады. Күрделі сөздердің басқа түрлерінен айырмашылығы – біріккен сөздер бірігіп жазылып, қос сөздер дефис арқылы жазылса, тіркесті күрделі сөздердің сыңарлары бөлек жазылады.

Тіркесті күрделі сөздер сан алуан. Мысалы, *ауыз әдебиеті, он бес, екі жүз, жаз бойы, қара көк, қызыл күрең, келіп кет, кіріп шық, тарс етті, құрмет ет, жақсылық қыл, көмек ет* т.б. Тіркесті күрделі сөздер де сыңарлары мағыналарының қосындысынан жасалады.

Күрделі сөздердің ішінде күрделі етістіктер мен құранды етістіктердің жасалуында өзіндік ерекшелік бар. Күрделі етістіктер сыңарлары көсемше жұрнағы арқылы байланысады, яғни көсемше екі етістіктің тіркесуінде дәнекерлік қызмет атқарады. Күрделі етістіктер құрамында қазір байланыстырушы қызметінде сақталып қалған көсемше жұрнақтары күрделі етістіктерді басқа қосымшасыз байланысқан күрделі сөздерден ерекшелендіреді. Мысалы, *келіп кет, кіріп шық* т.б.

Күрделі сөздер тобындағы құранды етістіктердің де басқа күрделі сөздерден өзіндік ерекшелігі бар. Күрделі сөз атаулы толық мағыналы дербес сөздерден жасалатын болса, құранды етістіктер дербес мағыналы есім сөз бен көмекші етістіктің қосындысынан (тіркесінен) жасалады. Мысалы, *көмек ет, құрмет ет, қызмет қыл*,

телефон соқ т.б. Құранды етістіктер құрамындағы көмекші етістіктер есім сөзге қимыл мағынасын қосып, етістік жасайтын жұрнақтардың қызметін атқарады. Мысалы, *табыс ет – тапсыр, баян ет – баянда, мазақ қыл – мазақта, үміт ет – үміттен* т.б. Есім сөзге қосылған жұрнақтар оған қалай қимыл мағынасын қосып, етістікке айналдырса, көмекші етістіктер де сондай есім сөздерге қимыл мағынасын қосып, одан етістік жасайды. Алайда құранды етістіктер жасаушы көмекші етістіктер жұрнақтар сияқты грамматикалық мағына үстеп тұрған сияқты болғанмен, шындығында бұл құбылыс көмекші етістіктердің толық мағыналы дербес сөз кезінде басталып, кейін олардың етістік сыңары алғашқы мағынасынан айрылып, көмекшілікке көшкен [7].

Тіркесті күрделі сөздердің құрамындағы сыңарлардың бәрі сөзжасамдық қызмет атқарады. Дегенмен олардың қызметінде өзіндік айырма бар. Мысалы, *алып кел, беріп кел, көріп кел, біліп кел, қызмет ет, жәрдем ет, адам ет* деген күрделі етістіктердің бәрінде бірінші сыңар өзгеріп, екінші сыңарлары тұрақты болып тұр. *Иіс май, тоң май; ауыз омыртқа, бел омыртқа; ал қызыл, қоңыр қызыл, күңгірт қызыл* дегендерде де осы ерекшелік бар. Ал *он бір, он екі, он үш* деген сан есімдерде де бір сыңар тұрақты, бір сыңар ауыспалы. Олай болса, бұл құбылыс күрделі сөз атаулыға тән құбылыс. Осымен байланысты күрделі сөздердің құрамы *тірек сыңар* және *ауыспалы сыңар* болып бөлінеді.

Тірек сыңарлардың күрделі сөздердегі орны тұрақты, әдетте ол күрделі сөздердің екінші сыңары болып келеді. Мысалы, *алып қайт, келіп қайт, көріп қайт, тоқпан жілік, асықты жілік, ортан жілік, қара көк, күлгін көк, ашық көк, екі мың, үш мың, бес жүз, сегіз жүз* т.б. дегенмен бұл қағидаға қайшы жағдай да кездеседі. Сан есімдердің жасалу жолында тірек сыңар бірінші орында тұрады. Мысалы, *он бір, он екі, он үш* т.б.

Қысқарған сөздер. Қысқарған сөздердің тілден кең орын алуы тілдегі ықшамдау заңдылығымен байланысты. Кеңес өкіметі дәуірінде орыс тілінен қысқарған сөздер көптеп кірді. Мысалы, КПСС, партком, колхоз, совхоз, СССР, компартия т.б. сияқты сөздер қазіргі кезде архаизм, историзм сөздер қатарына қосылса, қазіргі кезде де қысқарған сөздер пайда болып отыр. Мысалы, ТМД (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы), АлМУ (Алматы мемлекеттік университеті), ҚазҰУ (Қазақ ұлттық университеті) т.б.

Қысқарған сөздердің күрделі сөздердің басқа түрлерінен ерекшелігі – қысқарған сөздерде оның толық түріндегі мағына сақталады, яғни сөзжасамның жаңа мағына тудыруы қысқарған сөздерде жоқ. Дегенмен де қысқарған сөздер сөзжасамға жатады. Себебі қысқарған сөздер күрделі толық атаудың бір варианты ретінде дербес сөз қызметін атқарады. Дербес сөзге қойылатын барлық талапқа жауап береді. Қысқарған сөздердің белгілі мағынасы бар, тілдегі дайын сөз, сөйлемге дайын сөз ретінде кіреді, сөйлемде бір сұраққа жауап береді. Қысқарған сөздердің құрамы тұрақты, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқарады, бір екпінмен айтылады. Сондықтан қысқарған сөздер күрделі сөздердің басқа түрлері сияқты тілдегі лексикалық бірліктер тобынан жеке сөз ретінде орын алады.

Лексика-семантикалық тәсіл. Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамында өзгеріс болмайды, өзгеріс сөздің мағынасында ғана болады. Тілде бұрыннан бар сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, жаңа мағынаға ие болады. Туынды сөз жасауда тек мағыналық өзгеріс қана болғандықтан, мұндай тәсілді лексика-семантикалық тәсіл деп атайды. Бұл сөзжасамдық тәсіл тілімізде көне замандардан бері келе

жатыр. Мысалы, түсті білдіретін *ақ* сын есімі кейін келе «адал», «тағам аты» (сүт тағамдары), «ақиқат, шындық» деген мағыналарды қосып алған.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы заттану процесі арқылы зат есім сөзге айналған сөздер тілімізде өте көп. Мысалы: *бүлдірген, ағарған, айтыс, қоршау, ақ, жетісі, қырқы, жаратқан, туысқан* т.б.

Септік жалғауларының көнеруі арқылы да, яғни лексика-семантикалық тәсілдің қатысуымен үстеу сөздер де жасалған. Мысалы, *текке, бірден, зорға, бекерге, кейде, шетінен, шынымен, қапыда, етпетінен, шалқасынан* т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілімізде көптеген термин сөздер жасалған. Мысалы, тіл білімінің терминдері болып табылатын *екпін, буын, мағына, үстеу, жұрнақ* т.б. сөздер о баста жалпы көпшілікке арналған сөз болып, біртіндеп терминдік мағынаға ие болған. Бұл ғылымның басқа салаларына да тән құбылыс. Мысалы, *теңеу, суреттеу, әңгіме* әдебиет терминдері, *бұрыш, көбейту, қосу, алу* сияқтылар математикалық терминдер сөзжасамның осы лексика-семантикалық тәсілі арқылы жаңа мағынаға көшкен.

Сонымен, келтірілген мысалдар лексика-семантикалық тәсілдің сөздік құрамды байытуда өзіндік орны барын білдіреді. Ал сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды сөздердің барлығы сөзжасам процесінің нәтижесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
- [2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [3] Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 189 б.
- [4] Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Алматы, Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- [5] Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2002. – 50 б.
- [6] Қайдаров Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – Алматы, 2013. 456 б.
- [7] Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. –216 б.

МРНТИ: 16.21.33

Б. Момынова¹, Ү. Әнесова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
филология ғылымдарының докторы, профессор
Грамматика бөлімінің меңгерушісі

²әл-Фараби ат. ҚазҰУ оқытушысы, PhD докторы

ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ ТІЛШІ-ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

(Е. Жанпейісов пен Ж. Манкеева зерттеулері негізінде)

Аннотация. Мақалада қазақ этнолингвистиканың бір кезеңі, осы кезеңде